

Ілля Литвинчук, Олег Рибчинський

МАЛОВІДОМИЙ ЛИТОВСЬКИЙ ЗАМОК КАРАВУЛ НА ДНІСТРІ ПОЧ. XV СТ. – ПРОБЛЕМИ РЕВАЛОРИЗАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ГОРОДИЩА

У своїй статті автори послідовно розкривають історичну біографію давнього литовського замку над Дністром, привертаючи увагу до давніх актів Великого Князівства Литовського, Польського Королівства, Кримського Ханства. Переконливо доводиться думка про ототожнення замку Каравул з нині існуючим городищем у с. Катеринівка Кам'янського району (Республіка Молдова, Придністров'я), яка підтверджується результатами польових та камеральних досліджень. Фіксація решток городища дала підставу авторам зробити висновок щодо архітектурних особливостей укріплення та гіпотетично відтворити оборонний периметр фортифікації. У кінці статті подаються практичні рекомендації з точки зору сучасного архітектора-реставратора щодо ревалоризації території городища і практичного втілення результатів наукових досліджень у життя.

Ключові слова: Калаур, Каравул, Karawol, Дністер, Северінова могила, городище, ревалоризація, рондель, бастея

In this article, the authors consistently reveal the historical biography of the ancient Lithuanian castle over the Dniester, drawing attention to the ancient acts of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish Kingdom, and the Crimean Khanate. Author's idea, which is convincingly proved by them, is about the identification of the castle Karavul with the existing mound in the village Katerinovka, Kamenka region (Republic of Moldova, Transnistria). It is confirmed by the results of field research and following them office studies. The inventarization of the remains of the hillfort helped authors to draw conclusions about the architectural features of this fortification and hypothetically reproduce the defense perimeter of fortification. At the end of the article are presented practical recommendations from the point of view by modern architect-conservator concerning revalorization of the territory of the fort and the practical implementation of the results of scientific research in real life.

Key words: Kalaur, Karavul, Karawol, Dnister, Severinov's grave, hillfort, revalorization, rondel, fortress round

Вступ

З історичних джерел нам добре відомо про литовську військову колонізацію Поділля та Північного Причорномор'я за часів Великого Князя Литовського Вітовта. Цей вагомий для України та Європи фрагмент історії досі має білі плями, зокрема, у локалізації та комплексному історико-архітектурному дослідженні укріплень, що з'явилися на півдні України на початку XV ст. за часи правління Вітовта. Не менш важливим є те, що у цей період активно розвивається торгівля та дипломатичні стосунки ВКЛ з південними сусідами – Золотою Ордою, Молдавією, Османською Імперією, що у той час було можливе лише завдяки розбудованій системі прикордонних укріплень та митниць, функції яких, безумовно, виконував і розглянутий у статті об'єкт – замок Каравул на Дністрі. Варі-

антів його назви у актових джерелах є декілька – це Караул, Каравул (Каравол), Калаур, Калавур. В небагатьох наукових працях, де згадується Караул, досі немає чіткого визначення локалізації та датування замку, не говорячи вже про характеристику архітектури цієї оборонної споруди.

Актуальність

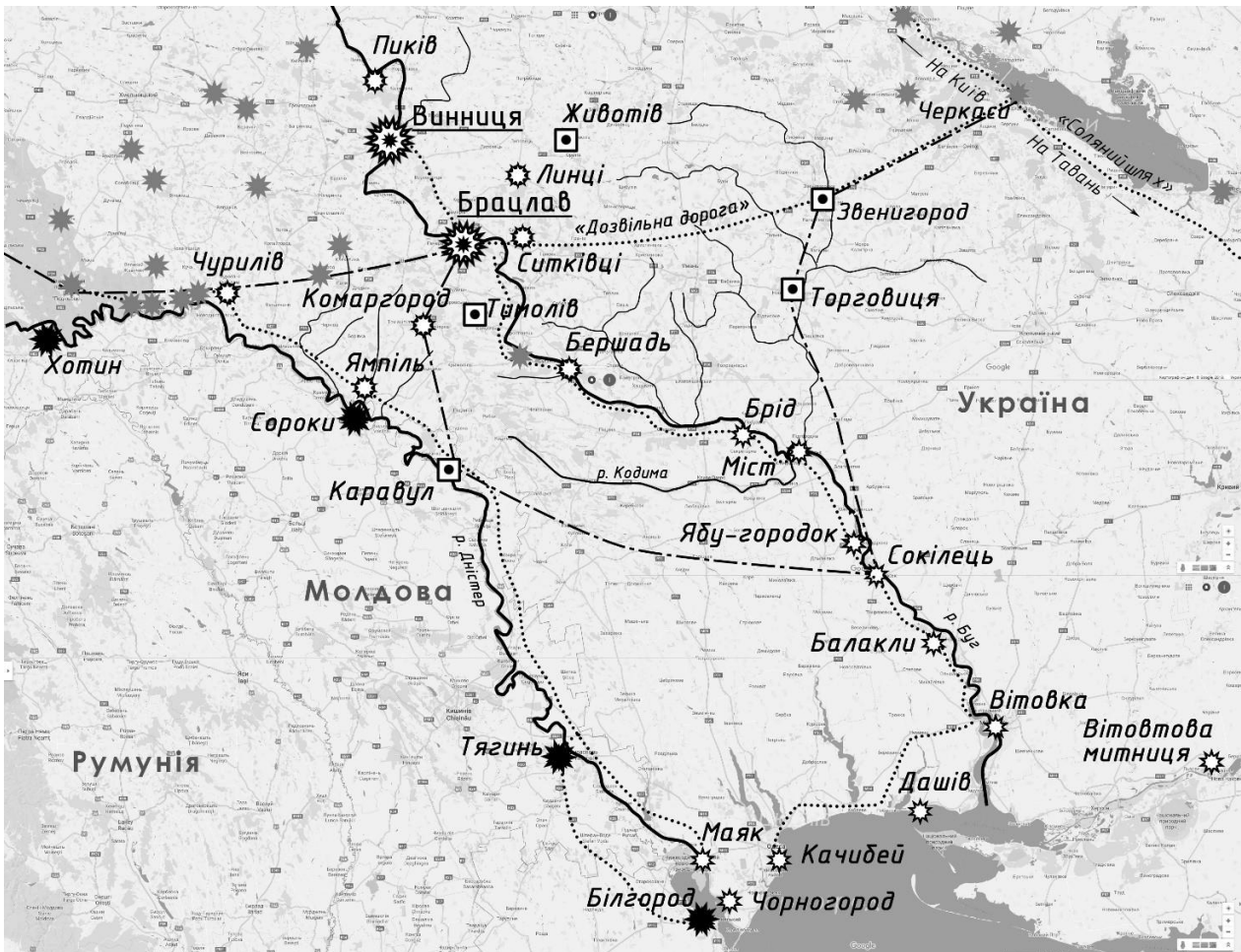
На сьогоднішній день немає жодної публікації, присвяченої окремо замку Каравул, у науковій літературі чітко не висвітлені питання його датування, локалізації, будівельної біографії, опису архітектури об'єкту. Пам'ятки литовсько-української спадщини XIV-XVI ст. у радянські роки повноцінно не досліджувались, а сьогодні ними займається лише невелике коло науковців. Проте, вони складають вагому

Рис.1. Схема походу короля Ягайла у 1411 р. за Т. Нестеровою

скарбницю історичного надбання добросусідського співіснування литовців та українців в єдиному культурному європейському просторі і на сьогодні в нашому суспільстві є попит на відновленні таких культурологічних знань.

Мета дослідження - опрацювати відомі актові джерела про Караул для з'ясування

- Тягінь - Фортиці неприятели (Молдавського Князівства і Османської Імперії)
- Ямпіль - Степові укріплення, збудовані Вітовтом у 10-20-х роках XV ст.
- Брацлав - Міста-фортеці - адміністративні воєводські центри
- - Існуючі до поч. XV ст. укріплення
- Караул - Укріплення, що припинили своє існування у XVI ст.
- - Торгові шляхи (за Русовим та Рувівським)
- - Маршрут огляду прикордонних замків у 1411 р. в. князем Вітовтом (за хронікою Длугоша)

Рис.2. Схема військової колонізації ВКЛ у XV-сер. XVI ст. з позначеним червоним пунктиром фрагментом подорожі Ягайла від Черкас до Кам'яця. Опрацював І. Литвинчук.

датування та правомірності ідентифікації збереженого городища у с. Катеринівка Кам'янського району¹ з литовським замком Каравул, охарактеризувати теперішній стан городища на підставі польових досліджень, гіпотетично відтворити вигляд фортифікації на поч. XV ст. та надати рекомендації щодо заходів збереження та пристосування городища.

Виклад основного матеріалу

Найбільш повно досліджували Караул українські історики поч. XX ст. – В. Антонович [1, с. 1-19], М. Грушевський [2, с.102] та Ф. Петрунь [3, с. 170-185]. Саме вони локалізували його біля сучасного Рашкова, і, як ми побачимо далі, мали рацію. Побіжно зустрічається він і у працях сучасних українських дослідників – Ф. Шабурдо, О. Білецької [4, с.186-196], а також молдавської авторки Т. Нестерової, які мають інші думки щодо місця розташування Рашкова. Обережно наводить причетність збереженого городища² над Рашковом до давнього Караула (як одну з версій) сучасний молдавський археолог С. Ковалено, склавши опис цих руїн станом на 2006 р [6, с.18, рис. карта IV: 2].

Аналіз актових джерел

Проблема локалізації об'єкта пов'язана з невеликим часом існування замку як оборонно-здатної споруди (за нашими даними це 1411-1442 рр.), і як слід, браком згадок про нього у джерелах. Перелічимо їх у хронологічному порядку. Першим є оповідання польського хроніста Яна Длугоша про огляд південних прикордонних фортець королем Ягайлом. Перелік населених пунктів там був такий: Київ, Черкаси, Звенигород, Сокалець, **Каравул**, Брацлав, Кам'янець, Львів, Глиняни [7, р.314]³. Ця згадка є важливою, бо вона дає уявлення про південний кордон ВКЛ тих часів, однією ланкою з яких був Каравул. Враховуючи близькість у цьо-

му списку до Караула, Звенигорода та Сокальця, Молчановський припускає існування Каравула на Бузі [8, с.295] (один з давніх Соکیلців був дійсно на Бузі), причому, не маючи для цього жодних документальних підтверджень. Його помилку підхопили Шабурдо та Нестерова [9, р. 215-238] (рис. 1), остання локалізує його біля с. Печера Винницької області. При усіх варіаціях розташування Соکیلця на Бузі з використанням сучасних топонімів, маршрут короля Ягайла виглядає нелогічним – мандрівники робили б недоцільний гак, повертаючись назад (до Брацлава) і вже потім прямували на Львів. Тим більш дивним виходить розташування замку Сокалець поруч з ймовірним Караулом та Брацлавом. Питання локалізації замку Сокалець є темою окремого наукового дослідження, яке ще з'ясоване, але немає жодної згадки про наявність у сучасному селі Соکیلці решток литовського (та будь-якого) укріплення. Натомість, якщо припустити локалізацію давнього Соکیلця на місці Вознесенська Миколаївської області, як це робив І. Сапожніков [10, с.48-85], все стає логічним та зрозумілим (рис.2.). При такій схемі маршрут є логічним та послідовним, оборонні замки розташовані майже на рівних відстанях один від одного, крім того, наявність форту на Південному Бузі, в степах, було вигідно Вітовту, оскільки цей замок мав контролювати переправу на цій торговий річці та прикривати шлях до Брацлава. З цього виходить, що Сокалець на той час був найбільш висунутий у степи і був найпівденнішим опорним пунктом ВКЛ у Правобережній Україні, але це не дивно, оскільки Вітовт опанував гирло Дніпра ще у 1398 р., збудувавши там замок, названий на честь св. Іоанна [11, с. 222], тож нічого йому не заважало поставити замок значно північніше, на Бузі. Відсутність подальших згадок про замок Сокалець, як і про замок св. Іоанна, свідчить про те, що це укріплення могло бути тимча-

¹ Тепер – Придністровський регіон Республіки Молдова.

² Йдеться про городище під назвою «Северінова могила», яке адміністративно належить до Катеринівської сільської ради і є пам'яткою археології республіканського значення (ох. №9 [5, с.2] (Верховний Совет Придністровской Молдавской Республики. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ РЕЕСТР памятников республиканского и местного значения Придністровской Молдавской Республики. 2001, с. 2)). Коли в тексті йдеться про городище замку Караул, мається на увазі саме цей об'єкт.

³ «De luborg, wlaslaus Polonie Rex Vilnam applicans, aliquotdiebus exactis in Poloczko, deinde Vicbepsko, Smolenske, pofthæ in krziczow & Zostaw proceffit, ex Zastaw hauibus per fluuium Dniepr vectus, in Kiiow defcendit, Alexandro Duce magno Lithuanie eum cum confortē fua Anna locis prædietetis comitate, & fuæ serenitati atque fuis, neceffariorum & domorum procurante abundaniam. Ex Kiiow, Alexandro Duce magno Lithuanie illic relicto, proceffit Wladislaus Polonie Rex per Dniepr in Czirkaszy, Swinidrod, Sokolecz, **Karawol**, Braclaw, & tandem in Kamgeeniecz peruenit; Exkamyeniecz, Leopolim, inde in Gliniany acceffit...».[Ioannis Dlygossi sev Longini ... Historise polonicae libri XII. qvorvm sex posteriores non-dvm editi, nvnc simvl cvm prioribvs ex mscripto rarissimo in lvcem prodevnt ex bibliotheca et cvm praefatione Henrici L.S. ab Hvyssen ... Lipsiae: svmpitbvsv I.L. Gleditschii & H.G. Weidmani, 1711-1712, p.314]

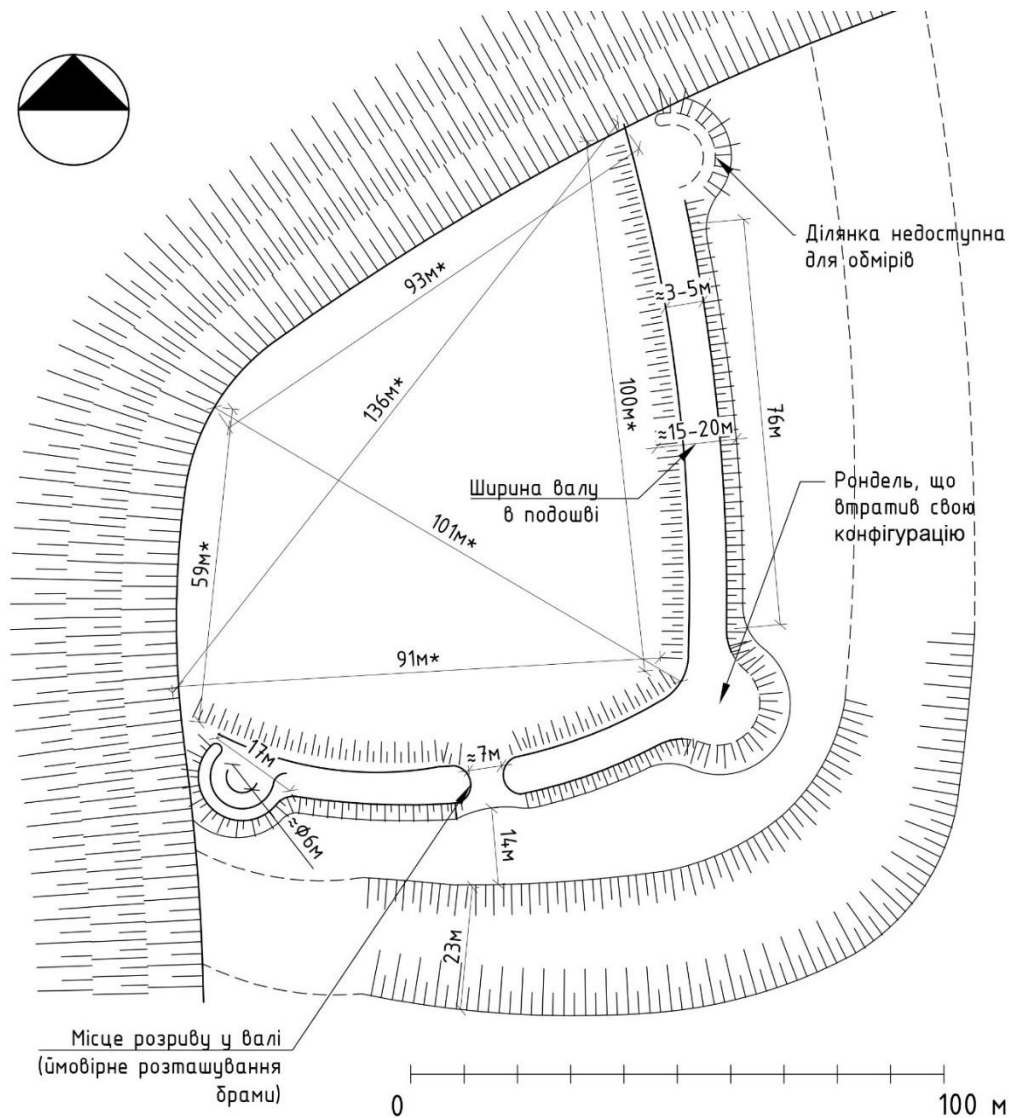

Рис. 3. Фіксація залишків городища станом на 16.09.2018.
Креслення автора за окомірною зйомкою.

совим і мати за свою мету подальшу експансію Литви на південь.

Наступне джерело про Караул ми маємо вже у 1432 р. – це відомий Список Міст Свидригайла [12, с.111-125; 13] – джерело, яке теж породило одну з помилок у локалізації Караула. Ф. Брун, наприклад, вважав Маяк [14, с.306-307; 15, с.481] та Караул одним населеним пунктом. Через це вигаданий топонім Маяк-Караул перейшов до російської історичної енциклопедії [14, с.481 та радянської енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область [15, с.303-306], де його знаходять і використовують сучасні дослідники. Ймовірно ця помилка має місце через те, що Маяк та Караул там стоять в

одному рядку, хоч і розділені комою (коли кожне місто чи замок писане з нового рядка). Караул тут знаходиться у групі подільських замків (Item in terra Podoliensi castra), але разом з Дашевом (Очаковом) та Качибєєвом (Одесою), що свідчить про те, що північне Причорномор'я у свідомості державних діячів того часу теж обожнювалося з Поділлям. До речі, помилкове датування цього документу у Даниловича [16, с. 330–331] 1402 роком теж перейшло далі у праці краєзнавців Поділля початку ХХ ст., зокрема Ю. Сіцінського [17, с.840-842] і звідти рахується як офіційна перша згадка Рашкова, який згодом постав під Караулом.

Наступні відомості про Караул дуже скупі, і

а)

б)

в)

г)

Фотофіксація залишків городища автора: 4а) фото бруствера довкола крайнього західного ронделя, 4б) фото коронки валу, 4в) фото місця сухого рову, 4г) панорама на Дністер та Рашків з точки зору крайнього східного ронделя.

вони вже окреслюють період його занепаду (і напевно, інших прикордонних степових фортифікацій внаслідок міжусобної війни у ВКЛ по смерті Вітовта та припиненням його державницькою політики у прикордонні), У добре відомій дослідникам грамоті короля Владислава Варенчика Теодорику Бучацькому від 1442 р., якою йому надається володіння Причорноморськими землями, зокрема «нашим замком **Караул** над Дністром», але з обов'язком відновити нефункціонуючі тут замкові споруди

[18, с.25-27]. Існує також згадка про Караул у документі 1447 р. [19, р.31-32]⁴ Очевидно, що відбудови фортифікацій не було здійснено, оскільки вже у 1469 р. Караул згадується як село (*super vel citrafluvium Dnyastr marinis videlicet Carawl, Caczyebeyow, Mayak, Czarnygrad, Balabky cum omnibus villis, teleoneis, portubus, marinis et piscaturis*) [20].

Вже наступного століття, у 1507 р.⁵ [21]. зустрічаємо Караул серед Балаклеї, Ябу-городка, Чорного города, Дашова – серед них він фігурує

⁴ Fuit in eadem Conuentione Rex Casimicus per omnes Prælatos, & Barones, & nobiles communi voto rogatus, vt literas antecessorum suorum Reguicolis conceffæ firmaret iuramento, & literis. Item utnullas terras, & siguanter terras Russie, Lucensem & Podolie, a Regno Polonie alienaret. Fama enim communis, eum Regni Polonie, terras Podonie, velle Lichuanie Ducatui adiongere, vulgauerat. It eē ut in Lichuaniam tranfiturus, aliquos Barones, prudentes, & maturos ex Regno Polonie secum assumeret, quorum consilio, facta, Regnum Polonie concernentia, gubernaret. Item vt indignationem suam Theodorico Buczaczki, Capitano Podolie, quam ideo contia eum conceperat, quia Caffra terræ Podolie, videlicet Myedzibose, Gbmyelnik, Karawol, quæ Lichuani houiler occupata decinebant, cum terrigenis Podolia recuperauit, indulgeret. Casimirus autem Rex, quamuis dixit, secuna Baronibus Lithuanie, qui tune erant, velle super petitis deliberare... [Ioannis Dlygossi sev Longini ... Historie polonicae Liber XIII et vltimvs: in mscis codicibvs tantvm non omnibvs desideratvs, nunc tandem ; Libri hactenus rarissimi. Tomvs Secvndvs, 1712, p. 31-32.

і у згаданих вище актах. Ф. Шабульдо вважає цю групу міст побузьською, що є зовсім неочевидно, враховуючі недоведену досі локалізацію Чорного города (Чорногород, Чарне) (тут більш серйозними виглядають версії його розташування на Дністровському лімані, на місці сучасного Овідіополя [22, с.155-75] та Ябу-города на Бузі. Так само він відносить до побузьких міст і Караул [23, с.57-73], не маючи на то жодних підстав.

Люстрація Брацлавського замку 1545⁶ р. [24, с.231] підтверджує статус Караулу як села (селища). Нарешті, остання згадка про Караул як населений пункт стосується 1582 року – оповідання власника Караула Грицька Чечеля перед Винницьким гродським судом, в якому Рашків названий присілком Калаура, що над Дністром [25, с.11]. В тому ж документі йдеться, що Караул був наданий самим Вітовтом та королем Ольбрихтом предку Чечеля, Андрію. Нажаль, оригінал цієї гродської книги був втрачений під час II Світової війни [26], однак переказ Чечеля дублюється в іншому джерелі від 3 лютого 1581 року, що зберігається у Архіві Давніх Актів у Москві «а надъ // Днепром **Калавур** с присельки и селищи **Рашьковомь**, Христенна, Радковцы, Минковцы, Серховичи з реками и речищами, которые в Днепръ реку впадаютъ, то есть речки Белоч, Молоскишъ а Рыбница.» [27, 28]⁷ Це останній документ, в якому згадується Караул – вже у 1600, у протестації урядників Яна Замойського (тодішнього власника Рашкова) щодо захоплення замку Острозьким, жодних згадок про Караул нема, а замок мається на увазі той, який заснував у Рашкові Замойський за дорученням польського короля Сигізмунда I Вази [29]. Саме цей замок і вимагали зруйнувати турки у 1617 р [30, с.227], (а не Караул, якій вже на той час давно став руїною).

Якщо з датою занепаду замку все більш менш зрозуміло, то точну дату зведення встановити не вдається. Відомо лише, що у «Списку руських міст, ближніх та дальніх» [31, с.475-477] кінця XIV ст. Караулу ще нема, отже

ймовірно його заснування припадає на самий рубіж XIV та XV ст., а короткий час існування цього форпосту (30-40 років) пов'язаний з поступовим ослабленням ВКЛ після смерті Вітовта та зміною стратегії військової оборони, які вже не потребували таких замків як Караул.

Фіксація стану залишків городища та гіпотетична реконструкція

Функціонування замку на думку М. Грушевського, пов'язане з охороною існуючої тут з давніх часів переправи [32, с.4] та, ймовірно, на нашу думку, митниці. Можливо саме про цю митницю та переправу оповідає діакон Троїце-Сергійова монастиря Зосіма у 1419-1422 роках: «И пошли в поле татарское, которое называется Великий Дол, встретили большую реку под Митиревыми Кишинами, которая называется Днестр. Тут была переправа и пограничный рубеж волошский. С той стороны переправы волохи пошлины берут, а с этой стороны — великий князь Витовт потом между собою делятся. Оттуда идти до Белгорода три дня по Волошской стране. Пробыли в Белграде две недели. Отсюда девять верст до моря» [33, с. 299-300]. Розташування на горі є ознакою середньовічного підходу до фортифікації (вже у XVII ст. господарські замки та осади розміщували у долинах).

За архітектурою городище є чотирикутником в плані, північно-західні сторони якого формує кромка урвища скелястої гори «Червони скелі». Висота городища над рівнем ріки сягає близько 150 м. Напільна південно-західна сторона обведена валом, ширина якого в підшві дорівнює 15-20 м, а в коронці – 3-5. Периметр валів сягає ≈180 м. Городище має 3 круглі бастеї – дві на краях обриву і один на розі куртин. Найкраще збереглася крайня західна бастея, внутрішній діаметр якої сягає біля 6 м., що дозволяло на ній розташувати 3 малокаліберних гарбати. Інші бастеї дуже поплили і втратили свою конфігурацію. Посередні між західною та наріжною бастеями зафіксовано розрив валу шириною біля 7 м, що дозволяє його трактувати як місце

⁵ Ино, што великии цѣри, дѣди нѣши, и великии цѣрь, отѣъ нѣшъ дали, — по тому ж: Киевскую тму со всеми входы и данми, ...; Ъбу город, Балькльы, Карауль, Чорный город, Дашовъ городишо, Тошичи, Немиръ, Немир, Мушачъ, Ходоровъ со всеми их выходы и данми, изъ землями и водами» (РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Ед. хр. 8, л. 55-55 об.).

⁶ ... А однако жа, наполняячи росказанье гедрьское, довѣдывальса есми в мещан здѣшнихъ, што бы перед тымъ к замку сель и пожитковъ тягнуло. И еони мнѣ дали реестрь, описавши, которыи доходы и пожитки и села к замьку были держаны, а хто ихъ тепер мает и вживаеъ, то есть на имя:... **Калаур**, селишо, было перед тымъ городовое, а тепер держит Грицко Чечил на Бердищи (В. Кравченко. «Литовська метрика, Книга 561. РЕВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ 1545 року», Київ, 2005, с. 231.)

⁷ В акті, очевидно, є помилка, оскільки річки Рашківка, Білочи та Рибниця впадають у Дністер а не Дніпро.

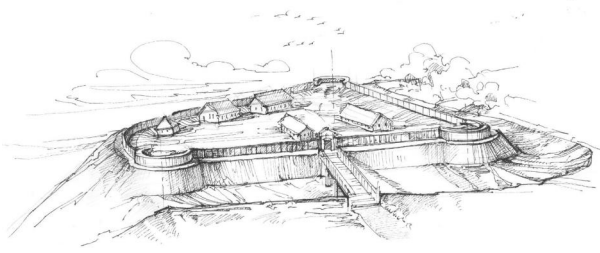

Рис. 5. Гіпотетична реконструкція замку за версією І. Литвинчука, О. Рибчинського

брами. Рів майже не зберігся, пониження рівня землі довкола замку на доволі широкій площині (ширина рову 20 м) можна спостерігати біля наріжної бастеї і на південь. Автор припускає, що рів міг мати природне походження та бути сухим. Щодо висоти валу, то вона на різних ділянках коливається від 3 до 6 м. Слідів мурованих споруд не виявлено. Таки ознаки цілком відповідають техніці спорудження оборонних у споруд на початку XV ст. Невелика площа двора замку ($\approx 6\,500\text{ м}^2$), її розташування у природньому рельєфі, та навіть назва, свідчать про спостерігальну функцію цього форту, пов'язану з охороною переправи [34, с.58-59] та, ймовірно, митної комори і не розрахованість на довготривалу облогу. Вивчення дерев'яних незбережених споруд всередині замку потребують археологічних досліджень, наразі можемо лише припустити наявність одного чи двох житлових будинків, офіцину, стайню та складські приміщення.

Зауважимо, що північніше городища, біля с. Строїнці існує лісок, котрий досі має назву «Калаур», що є остаточною прив'язкою цього городища до однойменного литовського замку.

Щодо стану об'єкту, то він є вкрай незадовільним – насадження тут лісу у 1980-ті роки руйнує городище, його поверхня зрита норами тварин. Краї валів облили та втратили свій профіль, ґрунт осипається. Захарщення об'єкту деревами та чагарником не дозволяє зробити повноцінні дослідження та обміри.

За поданою гіпотетичною реконструкцією об'єкта, вали були обнесені дерев'яним парканом, який примикав до земляних ронделів-бастей, на яких розташовувалось радіально не більше трьох гармат. Забудова всередині відтворена умовно. Ширина рову довкола валів взята зі збереженої ділянки рову, над ним був

міст та палях, дерев'яна брама. Край мису, очевидно, теж був обнесений дерев'яним парканом.

Перспективи музеєфікації та пристосування об'єкту

Незважаючи на незадовільний теперішній стан, городище має великий туристичний та рекреаційний потенціал. Розташування його на кути Червоних скель над Дністром дає можливість зробити тут прекрасний оглядовий майданчик. Територію двора городища можна використовувати для проведення різноманітних фестивалів та заходів, а територію між городищем та Катеринівкою – для кінних прогулянок. З Рашкова до городища веде дорога-серпантин по краю скель, яку можливо (і потрібно) інженерно укріпити, забезпечити парапетом з поручнями та відзначувати навігацією (про її існування знають тільки місцеві мешканці). Наявність рідкісних та цікавих рослин, що ростуть на схилах Червоних скель можна використати для створення ботанічної стежки. Враховуючи це, можемо надати наступні рекомендації щодо реставраційних заходів на об'єкті:

- демонтаж зелених насаджень з поверхні городища
- впорядкування валів, їхня консервація та захист від подальшого сповзання. Захист від ерозії насадженням газонної травички
- облаштування рекреаційно-розважальної зони
- відновлення втрачених фрагментів рову за параметрами збережених ділянок
- часткове відтворення дерев'яних споруд (парканів, моста, брами, будинків) можливо тільки за результатами археологічних досліджень
- благоустрій навколишньої території: укріплення дороги до замку з території Рашкова, влаштування майданчиків для відпочинку, зручних сходинок на небезпечних ділянках, парапету з перилами. Створення ботанічної стежки, розчистка і впорядкування території біля городища для кінних прогулянок
- розробка концепції навігації та інформативних табличок, створення туристичного маршруту Рашків-Караул-Катеринівка з оглядом пам'яток культури та природи.

Висновки:

Таким чином, ми бачимо, що у українській історіографії наприкінці XIX-поч. XX ст. сформувалась обґрунтована думка щодо локалі-

заці литовського замку Каравул, але знищення історичної науки у радянський час та заміна її ідеологічним сурогатом призвела до втрати цієї інформації у свідомості сучасних науковців. Некомпетентна праця молдавських археологів у радянський час, невміння працювати з актовим фактажем призвела до появи легенд та вигадок і нівеляції історико-культурного значення пам'яток. Для української сучасної науки важливо відновити цю спадкоємність, звичайно, перевіряючи та критично ставлячись до висловлених раніше думок. В процесі нашого дослідження опрацьована суттєва джерельна база з історії майже забутого тепер прикордонного

форпосту Великого Князівства Литовського, що дозволило ще раз довести належність катеринівського городища на Червоних Скелях до давнього литовського Караулу, конкретизувати дати його існування як діючого укріплення. Фіксація стану городища дозволила охарактеризувати його архітектурні особливості та зробити гіпотетичну реконструкцію, яку можуть підвередити або вточнити стаціонарні археологічні дослідження. Доведено, що об'єкт має великий історико-культурний потенціал, а його розташування в середовищі пам'яток природи відкриває великі перспективи до використання його як атрактивного об'єкту туризму.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. «Нѣсколько данных о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи.» // Киевская старина, Киевъ, октябрь, 1896, с.1-19.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. К., 1993, с.502.
3. Петрунь Ф. Е. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. 1929. № 2. с.170-185.
4. Белецкая, Ольга Валерьевна. Маяк в XIV-XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья) // Золотоордынская цивилизация, №9 (2016).
5. Верховный Совет Приднестровской Молдавской Республики. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ РЕЕСТР памятников республиканского и местного значения Приднестровской Молдавской Республики. 2001, с.2).
6. С.И. Коваленко, В.С. Синика, Е.Ф. Тащи, Н.П. Тельнов, С.А. Фидельский, И.А. Четвериков, Т.А. Щербакова, Свод археологических памятников Каменского района Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь 2006, с.18, рис. карта IV: 2.
7. Ioannis Dlvgossi sev Longini ... Historise polonicae libri XII. qvorum sex posteriores non-dvm editi, nvnc simvl cvm prioribvs ex mscripto rarissimo in lvcem prodevnt ex bibliotheca et cvm praefatione Henrici L.S. ab Hvyssen ... Lipsiae: svmpitbvs I.L. Gleditschii & H.G. Weidmani, 1711-1712, p.314
8. Молчановский И. «Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года», Киевъ, 1885, стор. 295
9. „Biserica Ruxandei” din Raşcov : [г- nul Camenca] / Tamara Nesterov // Analecta catholica : Vol. VII-VIII : 2011-2012. – Chişinău, 2013.
10. Сапожников, Игорь. Литовский Качибей–османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. // Scriptorium nostrum, 2016.
11. Die Lübeckischen Chroniken in Niederdeutscher Sprache, Vol. 2 (Classic Reprint) (Englisch) Gebundenes Buch, 2017.
12. С. Полехов. Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2014. № 4 (58).
13. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin). XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv). Ordensbriefarchiv 27885. [Л.]. Оригинал.
14. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 14. СПб., 1910.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР.
16. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i w treści opisał I. Daniłowicz; wyd. J. Sidorowicz. T. 1–2. Wilno, 1862–1862. № 746. S.330–331.
17. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — 1266 с.
18. Грушевський М.С. Местное управление и шляхетское землевладение в польской Украине в XIV–XV вв. АЮЗР. Ч.8. Т.1. К., 1893.
19. Ioannis Dlvgossi sev Longini ... Historiae polonicae Liber XIII et vltimvs: in msctis codicibvs tantvm non omnibvs desideratvs, nvnc tandem ; Libri hactenvs rarissimi. Tomvs Secvndvs, 1712, p.31-32.
20. AGZ. - Т. XII. - № 3 4 2 8. S.329.
21. РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Од. зб. 8. Арк. 55–55 об.
22. Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. — 1928. № 6. с.155-175.
23. Феликс Шабильдо «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. 2010.
24. В. Кравченко. «Литовська метрика, Книга 561.РЕВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ 1545 року», Київ, 2005, с. 231.
25. Антонович В. Знач. твір.
26. Книга гродська Винницька записова та поточна № 27, арк. 28. Оригинал. Втрачено під час II Світової війни.
27. РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 337 об.-338. Оригинал.
28. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. Л., 2008. 1220 с.
29. AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, N& 2876, с.43-44.
30. Kazimierz Władysław Wójcicki. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza T.1. Warszawa. 1846.
31. «А се имена всем градом Русским дальним и ближним» // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.-Л., 1950.
32. М. Грушевський. Східна Україна і її колонізація до татарських погромів XVI в. відродження державного життя під литовською зверхністю, заходи оборонні і колонізаційні за Витовта, роздача маєтностей, ослаблення по витовті, діяльність Омельковичів. Колонізація XV віку: замки на степовому пограниччю, воєннослужбена колонізація в Брацлавщині, Київщині і за Дніпром, селянські воєнно-служебні громади, система замків, господарство. Історія України-Руси. Том VII. Розділ I.
33. Книга хоженій. Записки русских путешественников XI-XV вв. М. Советская Россия. 1984.
34. М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VI. Примітки. с. 58-59